

ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ АПН УКРАЇНИ

На правах рукопису

БАКУМ Зінаїда Павлівна

ЛІНГВОДИДАКТИЧНА СПАДЩИНА С.Х.ЧАВДАРОВА

13.00.02 — методика навчання української мови

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата
педагогічних наук

Київ — 1996

378
372.8

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00376206 (O)

Дисертація є рукописом

Роботу виконано в Криворізькому державному педагогічному інституті

Науковий керівник — член-кореспондент АПН України,
доктор педагогічних наук,
професор **БЛЯЄВ Олександр Михайлович**

Офіційні опоненти — доктор педагогічних наук,
професор **ПЕНТИЛЮК Марія Іванівна**

кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
ШЕВЧЕНКО Лариса Леонідівна

Провідна установа — Уманський державний педагогічний інститут

Захист відбудеться 26. лютого 1997 р. о 14 год.
на засіданні спеціалізованої вченої ради К 01.32.01
в Інституті педагогіки АПН України
(252001, м. Київ-1, вул. Трьохсвятительська, 8)

З дисертацією можна ознайомитися
в науковій частині Інституту педагогіки АПН України

Автореферат розіслано 23. січня 1997 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Н. В. БОНДАРЕНКО

методики рідної мови (1844 р.) у навчання цього предмета в школі. Ф.І.Буслаєв обстоював значення граматики в засвоєнні морфологічних форм і синтаксичних конструкцій, вказував на потребу дотримання органічного зв'язку занять із граматики з формуванням навичок читання та розвитком мовлення, рішуче виступав проти механістичних тенденцій у навчанні правопису. С.Х.Чавдаров, безперечно, був добре знайомий з методичними поглядами Ф.І.Буслаєва і творчо використовував їх у своїй науковій діяльності.

Дослідження творчої спадщини С.Х.Чавдарова як одного з визначних фундаторів вітчизняної методики мови допоможе глибше осмислити історію розвитку методичної думки в Україні.

С.Х.Чавдаров (1892—1962), спираючись на здобутки вітчизняних та зарубіжних педагогів і методистів, брав активну участь у становленні і розвитку методики навчання української мови в школі. Вчитель, працівник Київського окружного відділу народної освіти, доцент, професор київських вузів, директор НДІ педагогіки УРСР, завідувач кафедри педагогіки Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка, член-кореспондент АПН РРФСР, заслужений діяч науки України, член колегії Міністерства освіти республіки — така в загальних рисах багатогранна діяльність ученого-педагога і методиста.

У його творчому доробку понад 200 наукових праць — монографії, підручники, посібники, статті, доповіді, що мають велику теоретичну і практичну цінність, викликають живий інтерес учителів, викладачів, студентів та наукових працівників.

У полі зору педагога знаходилися найактуальніші проблеми викладання української мови в школі, що стосуються:

1. Загальних питань методики української мови (зміст навчання мови; психологічні передумови засвоєння мови; принципи і методи навчання мови; методика уроку мови).

2. Методики викладання фонетики і граматики (мета, завдання, зміст, зв'язок граматики з вивченням правопису і розвитком мовлення учнів, повторення вивченого матеріалу).

3. Навчання орфографії (історія методики орфографії, передумови засвоєння орфографії, принципи українського правопису, вправи з орфографії).

4. Навчання пунктуації (урахування змісту висловлювання, лексичної структури речення, інтонації, виправлення пунктуаційних помилок і робота над ними).

5. Методики розвитку мовлення учнів (робота над словом, роль навичок читання; розвиток усного і писемного мовлення; перекази, твори, ділове мовлення).

Ученому інколи закидають, що він нібито переоцінював прикладний аспект граматики. Проте спеціальні дослідження і досвід масової школи довели органічну залежність оволодіння морфологічними формами, синтаксичною структурою словосполучень і речень, орфографією і пунктуацією від знання граматики.

Термін «граматика» (замість «рідна мова» чи «українська мова») у теорії і практиці шкільного навчання мови вживався починаючи з 20-х до середини 60-х років. Це було пов'язано з неприйняттям граматики прихильниками методу «самоспостереження над мовою». Використовуючи термін «граматика», С.Х.Чавдаров утверджував її роль у навчанні мови. У 30–40-х роках з'явилися шкільні підручники «ГраMATика української мови» А.О.Загородського, «Грамматика русского языка» за ред. Л.В.Щерби, що функціонували досить тривалий час.

Для дослідження взято важливий в історії розвитку методики мови в Україні період — 1922—1962 роки. Особливої уваги заслуговує аналіз спадщини С.Х.Чавдарова 20–30-х років. Адже соціолінгвістична ситуація, що склалася тоді, багато в чому подібна до нинішньої. В умовах відродження національної школи, надання українській мові статусу державної слід звернутися до витоків становлення і розвитку шкільної мовної освіти та методики української мови як галузі педагогічної науки.

В історико-педагогічній та методичній літературі належним чином оцінено зроблене С.Х.Чавдаровим у педагогіці (дидактиці) та методиці мови. Важливі історико-біографічні відомості про С.Х.Чавдарова містять публікації А.М.Алексюка, В.І.Масальського, В.І.Чепелева, К.Ф.Присяжнюка, І.Д.Ходорківського. Автори спинялися на окремих фактах педагогічної діяльності Чавдарова, аналізу його праць — монографій, посібників, підручників, але не ставили перед собою завдання висвітлити лінгводидактичний аспект спадщини вченого.

У 1983 році було захищено кандидатську дисертацію О.К.Пронікова «Проблемы теории и истории педагогики С.Х.Чавдарова». У роботі висвітлено загальні питання педагогіки, дидактики та історії педагогіки. Проте методика навчання рідної мови в спадщині вченого розглядається побіжно.

Об'єктом дослідження є лінгводидактична спадщина С.Х.Чавдарова, а **предметом** — розроблена ним методична система навчання рідної мови в школі.

Мета дослідження — показати внесок С.Х.Чавдарова в навчання рідної мови в школі, виділити ті його ідеї, рекомендації, положення, що використовуються в сучасній школі.

Концепція дослідження — аналізуючи творчі здобутки С.Х.Чавдарова в галузі методики навчання української мови, розглядаємо їх у зв'язку із загальною педагогічною ситуацією, що складалася в 20—50-х роках, зокрема з наявністю різних підходів до організації і технології проведення занять, а також з урахуванням змін, що відбулися в теорії і практиці шкільного навчання мови.

Відповідно до мети дослідження було поставлено такі **завдання**:

а) проаналізувати становлення лінгводидактичних поглядів С.Х.Чавдарова;

б) обґрунтувати суть розробленої С.Х.Чавдаровим методичної системи навчання української мови в школі;

в) показати значення лінгводидактичної спадщини вченого для розвитку сучасної методики навчання мови;

г) визначити роль і місце творчої спадщини С.Х.Чавдарова в історії розвитку методики мови;

Для вирішення поставлених завдань використовувалися такі **методи** дослідження:

а) вивчення архівних матеріалів, лінгводидактичних праць С.Х.Чавдарова та відзивів про них;

б) аналіз навчальних програм, підручників та методичних посібників, у яких знайшли подальший розвиток педагогічні погляди С.Х.Чавдарова;

в) спостереження процесу навчання української мови в школах з метою визначення методичних положень, рекомендацій С.Х.Чавдарова, які

тією чи іншою мірою використовують у своїй практичній роботі вчителі-словесники.

Наукова новизна дослідження полягає у всебічному аналізі методичної спадщини С.Х.Чавдарова; встановленні зв'язку творчих здобутків ученого з тодішньою педагогічною думкою; визначенні ролі його методичних положень і рекомендацій для сучасної школи.

Практична значущість дослідження: провідні ідеї, положення і рекомендації С.Х.Чавдарова можуть бути успішно використані сьогодні вчителями-словесниками. Конкретні факти, що стосуються становлення і розвитку нової школи, форм і методів навчання прислужаться дослідникам теорії та історії методики мови, в навчально-педагогічній практиці, під час читання лекцій, проведенні практичних занять у вищих і середніх педагогічних навчальних закладах та в системі підвищення кваліфікації вчителів.

Обґрунтованість і вірогідність результатів дослідження забезпечується використанням методів, адекватних його меті та завданням; опорою на принципи історизму, об'єктивності; науковим аналізом фактологічного матеріалу в історико-генетичному, порівняльно-історичному, логічному й проблемному аспектах.

У процесі дослідження здобувач звертався до таких джерел: теоретичні праці з історії та сучасної методики мови, педагогіки (дидактики) та психології. Вивчено відповідні матеріали, що зберігаються в Інституті педагогіки АПН України (особова справа С.Х.Чавдарова, плани науково-дослідних робіт, протоколи засідань учених рад та ін.), Українському національному університеті ім. Т.Г.Шевченка, у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління, в Інституті рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В.І.Вернадського НАН України.

На захист виноситься визначення й оцінка внеску С.Х.Чавдарова в теорію і практику навчання української мови в школі.

СТРУКТУРА І ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку основної використаної літератури.

У вступі обґрунтовується актуальність обраної теми, визначається об'єкт, предмет, мета, концепція, методи дослідження, його наукова новизна, теоретичне і практичне значення; сформульовано положення, що виносяться на захист, а також подано відомості про апробацію дослідження.

У першому розділі дисертації — «Становлення лінгводидактичних поглядів С.Х.Чавдарова» — відзначається, що його методична система вибрала в себе надбання передової вітчизняної та зарубіжної думки, традиції української національної культури. На формування поглядів ученого мали найбільший вплив К.Д.Ушинський, Ф.І.Буслаєв, Т.Г.Шевченко, О.О.Потебня, Я.А.Коменський, А.Дістервег, з працями яких він познайомився ще в роки навчання на слов'яно-російському відділі історико-філологічного факультету Київського університету.

Особливо імпонувала С.Х.Чавдарову висунута К.Д.Ушинським ідея навчання в школі рідною мовою, яку вчений розвинув у плані національного виховання.

Свій творчий шлях С.Х.Чавдаров розпочав у 20-х роках в умовах будівництва нової школи. Історики часто називають цей період відродженням або українізацією. З'явилися численні документи, що відображали концептуальні положення національної школи, головне в них — навчання рідною мовою.

Тоді ще не було визначено змісту мовної освіти, не сформувалися методи навчання мови. Проте спостерігалось небувале зацікавлення українською мовою. Виник ряд надзвичайно гострих проблем: як за короткий час ознайомити широкі маси вчителів з нормами української мови, поінформувати їх про останні досягнення методичної думки і на основі цього виділити вузлові питання теорії і практики навчання української мови в школі.

С.Х.Чавдаров стає пропагандистом нових методичних ідей. Він належав до тих, хто боровся проти комплексно-проектної системи, гальмування розвитку української мови, а також недооцінки художнього слова в школі, надмірного захоплення формами ділового письма, ігнорування потреби виправлення помилок учнів, навчання грамоти без букваря.

Початок 30-х років знаменується різноплановою науково-дослідною роботою С.Х.Чавдарова у поєднанні з вузівським викладанням. Аналіз методичних праць показує, що уже в перший період становлення наукової методики навчання української мови чітко окреслюється його власна позиція. До змісту мовної освіти було висунуто такі вимоги: забезпечення стабільного засвоєння основ наук, знання фактів, оволодіння усним і писемним мовленням, застосування методів, що розвивають пізнавальну активність учня.

Оскільки в тогочасній школі недооцінювалася систематизація знань учнів, роль граматики, граматичних визначень і правил у засвоєнні орфографії, С.Х.Чавдаров виступав активним поборником сталих і систематичних знань з мови, формування в учнів грамотного письма з опорою на теоретичні відомості з граматики.

З часом С.Х.Чавдаров робить спробу створити перші стабільні підручники української мови для початкової школи. За цими підручниками, що витримали понад тридцять видань, навчалося багато поколінь школярів.

Одночасно С.Х.Чавдаров займається удосконаленням методики навчання мови. З'являються праці: «Як викладати українську мову в початковій школі» (1934 р.), «Переказ у школі» (1936 р.), що відзначаються науковим підходом до навчання граматики й правопису. У них розглядається технологія вивчення предмета в початковій та середній школах, питання розвитку зв'язного мовлення учнів, нові форми роботи на уроках мови.

Ці праці започаткували підготовку монографічних видань «Методика викладання української мови в початковій школі» (1937 р.), «Методика викладання української мови (граматики і правопису) в середній школі» (1939 р.), написаних на основі наукового осмислення кращих надбань теорії і практики навчання мови в школі, а також узагальнення власного педагогічного досвіду та досвіду роботи вчителів-словесників. З позицій сьогодення слід оцінювати спробу визначити наукові основи навчання рідної мови, вдумливий аналіз методичної спадщини минулого, ґрунтовну характеристику основних напрямів у викладанні граматики та правопису. В результаті створено перші систематичні курси методики навчання української мови.

Після виходу в світ «Методик» С.Х.Чавдарова розпочався період докладного опрацювання змісту, форм, методів навчання мови, засвоєння граматики, правопису, розвитку мовлення.

С.Х.Чавдаров очолив творчий колектив науковців та вчителів-практиків, які зайнялися розробкою навчальних програм з української мови для початкової та середньої школи, що з певними змінами та вдосконаленнями були чинними упродовж кількох десятиліть.

Утвердження класно-урочної системи поставило в центрі уваги проблему уроку української мови. С.Х.Чавдаров був серед тих, хто визнав урок основною формою навчально-виховної роботи в школі, і протягом усієї науково-педагогічної діяльності звертався цієї важливої проблеми.

Особливою рисою науково-педагогічної діяльності С.Х.Чавдарова періоду 40-х років була багатогранність його інтересів. Він глибоко досліджував не лише проблеми навчання мови в початковій та середній школі, а й історію педагогіки, дидактику.

Всебічна наукова ерудиція С.Х.Чавдарова сприяла підготовці колективом авторів підручника «Педагогіка» (1940 р.), уперше виданого українською мовою. «Підручник цілком відповідав тогочасному рівню педагогічної думки і дав відповідь на багато питань, які хвилювали тоді вчительство республіки» (А.М.Алексюк). У підручнику зроблено серйозну спробу висвітлити теоретичні засади педагогіки, обґрунтувати нові вимоги до змісту організації навчального процесу в школі, визначити наукові принципи виховання школярів у сім'ї та класі. Особливою глибиною відзначаються дидактичні розділи підручника, автором більшості яких був С.Х.Чавдаров: про дидактику та її принципи, методи навчання, перевірку й оцінку знань учнів, перевірні іспити та ін.

На початку 50-х років Міністерство освіти, враховуючи значний досвід педагогічної і наукової роботи С.Х.Чавдарова, доручило йому розробити систему вивчення передового педагогічного досвіду в республіці. Проаналізувавши стан справи, учений дійшов висновку, що проблема узагальнення і впровадження передового педагогічного досвіду вирішувалася незадовільно. Тим часом, «не вивчаючи живого досвіду шкіл, а займаючись головним чином дедукуванням своїх положень і якихось тверджень, прийнятих за норму, діячі педагогічної науки виявляються

відірваними від життя і не стають на допомогу школам і вчителям у боротьбі з хибами та недоліками в роботі» (С.Х.Чавдаров).

Реорганізація школи (1958-1960 рр.) і дальший її розвиток ставлять нові вимоги до навчання мови. Характерним для цього часу є послідовне здійснення пізнавального навчання, чому сприяє застосування ефективних методів і засобів роботи, раціональна організація уроку, використання елементів програмового навчання.

С.Х.Чавдаров продовжував роботу над удосконаленням методики мови. У результаті з'явився посібник «Методика викладання української мови в середній школі» за ред. С.Х.Чавдарова і В.І.Масальського (1962 р.). У ньому вдосконалено раніше розроблену вченим систему навчання української мови, суть якої полягає, по-перше, в органічному поєднанні різних аспектів вивчення мови — фонетики, лексики, словотвору, граматики та стилістики; по-друге, в застосуванні ефективних форм навчання (урок, позакласна робота, екскурсії); по-третє, в спільній діяльності учителя й учня (евристична бесіда, спостереження над мовою, доказова розповідь учителя, робота з підручником, вправи).

У другому розділі дисертації — «Дослідження С.Х.Чавдаровим теорії і практики навчання рідної мови в школі» — характеризується внесок ученого в розробку теоретичних і практичних проблем методики: змісту, форм, принципів, методів вивчення різних аспектів мови, впровадження і поширення передового педагогічного досвіду вчителів-словесників.

С.Х.Чавдарова не задовольняв стан навчання мови в школах 20—30-х років, яке зводилося головним чином до оволодіння елементарною грамотністю. Ще будучи вчителем, він усебічно аналізував шкільні програми і підручники, вказував на недоліки, визначав шляхи їх подолання.

У «Методиці» зроблено ряд слушних зауважень щодо побудови програм, створених у різні періоди розвитку школи. Автор засуджує зведення граматичної теорії, унаслідок чого учні набували розрізнених, уривчастих знань з граматики; надмірне захоплення методом спостереження; відрив занять з граматики від вивчення правопису; ігнорування граматичного розбору; недооцінку художнього слова в школі та ін.

Критичний аналіз С.Х.Чавдаровим шкільних програм з мови, у створення яких учений активно включився, позитивно позначився на їх змісті.

Працюючи з 1933 р. в Українському науково-дослідному інституті педагогіки, С.Х.Чавдаров рішуче виступив проти засилля формальної граматики в школі. Він брав активну участь у підготовці програми 1933 року, що будувалася за принципом систематичного викладу навчального матеріалу. Як головне завдання для 1—4 класів у ній висунуто засвоєння практики мови (уміння читати, писати, говорити).

У середніх класах практичні заняття з мови розширюються, але, крім того, значна увага приділяється і граматичній теорії як основі мовленнєвої практики. До змісту навчання вперше включено такі частини мови, як числівник, займенник, уведено поняття про відокремлені звороти. У програмі виділено розділ «Культура мови» (9—10 класи).

У 40-х роках, коли переглядалися навчальні плани і програми з української мови для середньої школи, С.Х.Чавдаров був членом авторської групи «Проекту змін у програмах».

Учений постійно прагнув до того, щоб вивчення шкільного курсу мови проводилося на основі принципів науковості, систематичності, наступності, зв'язку теорії з практикою. Для цього до програм внесено, крім теоретичних відомостей з мови, орфографічний та пунктуаційний мінімуми, передбачено роботу з розвитку мовлення.

Розглядаючи внесок С.Х.Чавдарова у зміст навчання, слід відзначити підготовку стабільних підручників української мови для 1—4-х класів (1934 р.). При цьому необхідно було, враховуючи психолого-педагогічні особливості розвитку дітей молодшого шкільного віку, визначити зміст і структуру підручників, виробити відповідну методику навчання. Провідним принципом в організації навчального процесу С.Х.Чавдаров вважав свідому роботу учнів, аналітико-синтетичний метод навчання. Це, на його думку, забезпечує використання різних вправ, що спираються на інтерес учня, на його свідому і активну діяльність.

У зв'язку з пошуками в 20—30-і роки нетрадиційних форм організації навчально-виховного процесу було допущено багато перекручень, помилкових настанов і рекомендацій. З'явився ряд форм організації навчального процесу (дальтон-план, метод проектів, бригадно-

лабораторний метод), які не забезпечували належного рівня знань, практичних умінь і навичок учнів. Усі ці новації не витримали випробування часом: урок посів у школі належне місце.

Одним із перших українських педагогів і методистів виступив за відродження уроку як основної форми організації навчально-виховного процесу С.Х.Чавдаров, який постійно працював над удосконаленням наукової класифікації типів, структури та методики проведення уроків мови.

Заслугою С.Х.Чавдарова є передусім спроба визначити основні типи уроків мови. Класифікуючи уроки, вчений виходив з навчальної мети, яку ставить учитель на уроці.

Тоді в педагогіці й окремих методиках ще не вживали термін «структура уроку». Характеризуючи основні типи уроків, С.Х.Чавдаров серед загальних вимог, що ставляться до кожного уроку, називає «чіткий продуманий план», який визначає послідовність роботи. Особливо цінною, такою, що витримала перевірку часом, є настанова вченого уникати в побудові уроку одноманітності і шаблону.

Започатковане С.Х.Чавдаровим дослідження типології та структури уроків рідної мови заклало фундамент для подальшого наукового пошуку.

У той час, коли українська мова як предмет посіла належне місце в навчальному плані середньої школи, С.Х.Чавдаров зайнявся дослідженням принципів і методів навчання. Це знайшло відображення в працях: «Принципи радянської дидактики», «Методиках». Він один із перших вітчизняних педагогів теоретично обґрунтував різні положення, що використовуються на практиці, і об'єднав їх у систему. У підручнику «Педагогіка» виділено 10 принципів: політехнізму, ідейності, науковості, систематичності, свідомості, зв'язку теорії з практикою, наочності, міцності знань учнів, урахування вікових й індивідуальних особливостей психічного розвитку дітей, ролі вчителя як вирішальної фігури навчального процесу.

С.Х.Чавдаров, який стояв біля джерел створення вітчизняної методики мови, вбачав важливе її завдання в тому, щоб дати відповідь на запити шкільної практики щодо системи методів навчання.

Він відкидає будь-які спроби універсалізації методів. У кінці 30-х на початку 40-х років з'явилася нова класифікація методів. До її прихильників належав С.Х.Чавдаров. Ця класифікація побудована з

урахуванням джерела знань. Учений пояснює, що дії вчителя і школяра залежать від того, над яким мовним матеріалом учні працюють, тобто з якого джерела вони отримують свої знання, формують навички. На основі цього виділяються такі методи: словесні (розповідь, лекція, бесіда), наочні (використання таблиць, схем, малюнків тощо) та практичні (різні завдання і вправи).

У визначенні С.Х.Чавдаровим методу, природно, не вживається термін «двоєдина спільна діяльність учителя й учня» у процесі навчання, яке включає в себе, з одного боку, викладання вчителя, з другого — учіння школярів. Проте відповідно до сучасного розуміння слушно сказано про «взаємозв'язані способи роботи вчителя і учнів».

Учений застерігає від різкого розмежування одного методу від іншого, висуває й обґрунтовує плідну ідею багатогранних їх поєднань у шкільній практиці.

Коло питань, яких торкався С.Х.Чавдаров, було надзвичайно широким. Важко назвати розділ шкільного курсу мови, про який би він не сказав свого слова.

Спираючись на погляди І.І.Срезневського, Ф.І.Буслаєва, К.Д.Ушинського, О.М.Пешковського, Л.А.Булаховського, переосмисливши і критично проаналізувавши їх, С.Х.Чавдаров створює наукову основу для подальшого розвитку методики української мови, передовсім граматики.

Він досліджує історичний аспект навчання граматики. Показує, як здавна в ній відбивалися методологічні, філософські концепції.

Коли переглядалися основні методичні засади навчання мови в школі, визначалося ставлення до формальної граматики, обговорювалися питання змісту й обсягу граматики, її місця в системі занять, зв'язку з правописом та розвитком мовлення (20-і роки), С.Х.Чавдаров обґрунтував положення про єдність граматики з іншими розділами шкільного курсу мови. Чи не найважливішим в усій системі його поглядів на навчання мови є глибоке переконання в тому, що граматика має забезпечити засвоєння певного обсягу знань, а також стійкі навички правильного читання, письма й усного мовлення.

С.Х.Чавдаров визначив основні принципи, за якими треба будувати викладання граматики. Відстоював граматичний розбір, який привчає учнів

швидше мислити, краще асоціювати. Учений обґрунтував поділ граматичного розбору на морфологічний і синтаксичний.

У 30-40-х роках вирішувалося питання ролі і місця фонетики в шкільній програмі. Майже повністю заперечувався її зв'язок із вивченням орфографії, практикувалося фонетичне письмо з його системою допоміжних знаків.

У «Методиці» С.Х.Чавдаров показав позитивне значення занять з фонетики для з'ясування фізіологічної сторони мови та законів фонетики для засвоєння правил орфоєпії. Зроблено спробу визначити зміст і обсяг фонетичного матеріалу, порядок ознайомлення учнів із звуками і буквами, класифікацією голосних та приголосних, роботою мовного апарату при творенні звуків.

Відомості з фонетики викладено більш повно, чіткіше і доступніше у «Методиці» 1962 року. Посібник містить рекомендації, як пояснити дітям співвідношення звуків і букв та вивчати звуки мови, утворення голосних і приголосних (дзвінких і глухих, твердих і м'яких). Звертається увага на складні звуки, злиті в один, хоч і позначені двома буквами (без уживання терміна афrikата). Наголошено на потребі вироблення в учнів стійких орфоєпічних навичок. Корисними для вчителів-практиків видаються розробки уроків з усіх тем розділу «Фонетика».

І все-таки традиційно головну увагу в методрозробках приділено засвоєнню багатьох правил орфографії на заняттях з фонетики замість того, щоб вивчати насамперед власне фонетику.

У роки наукової і педагогічної діяльності С.Х.Чавдарова в теорії і практиці навчання рідної мови в школі винятково актуальною була проблема орфографічної грамотності учнів. Формалісти та представники т. зв. «теорії відмирання школи» категорично виступали проти зв'язку орфографії із спостереженнями над мовою, оскільки останні, на їхню думку, «є справа зовсім відмінна від навчання правопису».

Розглядаючи основні напрями в розвитку методики орфографії: граматичний, що обстоював роль теорії мови, орфографічних правил у виробленні навичок грамотного письма, та антиграматичний, представники якого вирішальними в навчанні орфографії вважали зорові, слухові та моторні сприймання, С.Х.Чавдаров на основі порівняльного аналізу поглядів представників обох напрямів дійшов правильного

висновку про значення граматики у формуванні «розумної» орфографічної навички, що йде вслід за знанням, з нього випливає і на ньому ґрунтується.

Погляди граматистів учений послідовно пропагував у своїх методичних працях. При цьому він добре розумів, що грамотне письмо є результатом не лише знання правил. ГраMATика є основою, проте потрібна також і дія. Без діяльності, без застосування теоретичних знань з мови на практиці грамотність немислима.

Роботу з розвитку зв'язного мовлення С.Х.Чавдаров рекомендував проводити, починаючи з молодших класів, періоду, який нині називають сензитивним, тобто найбільш сприятливим для опанування мови. Велику роль у розвитку усного і писемного мовлення, на його думку, відіграє ґрунтовне знання граматики.

Спеціальними видами роботи, що сприяють удосконаленню усного і писемного мовлення, С.Х.Чавдаров слушно вважав вправи з розвитку образної мови, різноманітні форми роботи за картинами, складання самостійних (усних і письмових) творів, переказів, ділових паперів.

С.Х.Чавдаров радив працювати в школі над обома видами мовлення — усним і писемним.

Чільне місце повинна посідати робота над словом. З одного боку, збагачення активного словника учнів новими словами, а з іншого — попередження й усунення лексичних діалектів, жаргонізмів, просторічних слів.

Великої уваги С.Х.Чавдаров надавав оволодінню практичною стилістикою літературної мови і виробленню в учнів індивідуального стилю. Робота зі словом у школі, крім збагачення словникового запасу дітей, передбачає і роботу над чистотою їхнього мовлення. Учений покладав відповідальність щодо мовного виховання дітей не лише на словесників, а й на всіх учителів незалежно від предмета навчання.

С.Х.Чавдаров добре розумів значення у створенні і подальшому розвитку методики мови наукового осмислення досвіду роботи кращих учителів. Теорія методики є узагальнений, науково-обґрунтований досвід навчання. Вивчення, узагальнення і розповсюдження передового педагогічного досвіду — важлива робота шкіл, органів народної освіти, науково-дослідних інститутів та інститутів удосконалення вчителів.

Основним центром популяризації передового педагогічного досвіду С.Х.Чавдаров вважав школу. Він рекомендував представникам відділів народної освіти попрацювати в окремих школах протягом певного періоду для того, щоб організувати діяльність методичних об'єднань учителів, спрямувати їх на вивчення й аналіз конкретного досвіду, нагромадженого в школі.

У системі заходів щодо вивчення і пропаганди передового педагогічного досвіду в районному масштабі вчений надавав великого значення січневим і серпневим учительським конференціям. На них звучать живі думки, корисні пропозиції. Однак такі конференції не завжди проходили на високому рівні. С.Х.Чавдаров часто критикував їх організаторів, якщо було обмаль доповідей учителів, коли виступало багато офіційних осіб, на секціях розглядалися адміністративні питання. Він закликав відділи народної освіти поліпшити підготовку конференцій, залучати до участі в них кращих педагогів, які нагромадили значний позитивний досвід і мають чим поділитися з колегами.

Неабияку відповідальність С.Х.Чавдаров покладав на обласний відділ народної освіти і обласний інститут удосконалення вчителів, які повинні перевіряти зібраний матеріал, глибоко його аналізувати, поширювати кращий досвід у районах.

Великого значення у вивченні й пропаганді передового педагогічного досвіду С.Х.Чавдаров надавав обласним науково-практичним конференціям та педагогічним читанням, що є великим позитивом у педагогіці. З часом проведення подібних заходів стало традицією в роботі майже всіх областей України.

Чи не найважливішою формою вивчення і пропаганди передового педагогічного досвіду С.Х.Чавдаров вважав республіканські педагогічні читання. Його пропозиції були схвалені колегією Міністерства освіти республіки і незабаром стали здійснюватися на практиці. Перші республіканські педагогічні читання відбулися у Києві в 1951 році.

У третьому розділі — «Впровадження методичних ідей С.Х.Чавдарова в шкільну практику» — розглядається його творчий доробок з позицій сьогодення, показано, яку роль відіграв учений у розвитку української лінгводидактики. При цьому враховано те із спадщини С.Х.Чавдарова, що відстоялося і впроваджено в практику масової школи,

підтвердженням чого послужили проведені нами спостереження занять, бесіди з учителями, анкетування їх, а також ретроспективні відгуки про С.Х.Чавдарова та його праці.

Звичайно, в нових умовах форми, методи, засоби навчання української мови, які розробляв С.Х.Чавдаров, вдосконалювалися, модернізувалися.

Так, започаткована вченим класифікація уроків за основною дидактичною (навчальною) метою хоч і утвердилася в теорії і практиці, проте з появою нових типів уроків (перевірки і обліку якості знань, умінь і навичок; контрольних робіт; узагальнення і систематизації вивченого) та зв'язку з приведенням у відповідність із сучасними вимогами їх назв (замість уроку подачі — урок вивчення нового матеріалу, замість уроку закріплення — урок формування умінь і навичок) кількість типів уроків збільшилася до шести і дещо змінилася їх номенклатура. Крім того, уроки стали розрізняти також за змістом — т. зв. аспектні уроки, пов'язані з вивченням різних аспектів мови (фонетики, лексики, граматики, правопису), та уроки розвитку мовлення учнів.

У докторській дисертації О.М.Біляєва «Лінгводидактичні основи сучасного уроку української мови» (1985 р.) розглянуто (вперше) його зміст, що включає такі складові частини (елементи), як науковість, оптимальність, єдність навчання і виховання, зв'язок із життям; висвітлено питання зовнішньої (типологія, структура і структурні варіанти) та внутрішньої організації (застосовані в різних співвідношеннях (системі) методи, прийоми і засоби навчання); технології (методики) проведення уроків різних типів, у тому числі в школі з російською мовою навчання; визначено шляхи підвищення ефективності уроків української мови — оптимальний вибір типу уроку та адекватної йому структури, взаємодія (співробітництво) вчителя й учнів у процесі навчання, використання проблемних завдань і запитань та елементів програмування (алгоритми), раціональне застосування аудіовізуальних засобів. Видана раніше (1981 р.) монографія автора «Сучасний урок української мови» містить конкретні методичні рекомендації, як повинен відповідно до вимог часу будуватися шкільний урок.

Характеризуючи уроки української мови, С.Х.Чавдаров виходив із тогочасного їх розуміння. З тих пір минуло багато років. Поняття

сучасного уроку визначали кожний по-своєму різні педагоги і методисти (М.М.Скаткін, М.І.Махмутов, А.А.Бударний, М.М.Разумовська, Л.О.Тростенцова та ін.). У «Методиці вивчення української мови в школі» (1987 р.), підготовленій колективом авторів, підкреслюється, що стрижнем сучасного уроку української мови є робота над розвитком зв'язного мовлення учнів. Для нього характерне широке застосування різних засобів навчання, передусім мовних, а також технічних.

Досить перспективними видаються спроби передових учителів-словесників визначити особливості і розробити ефективну методику проведення т. зв. нетрадиційних уроків, що відрізняються як змістом, так і — особливо — структурою і технологією.

С.Х.Чавдарову належить одна з перших класифікацій методів навчання української мови залежно від джерела одержання знань — словесні, наочні, практичні. Пізніше виникли й інші класифікації — за рівнем пізнавальної діяльності учнів (пояснювально-ілюстративний, репродуктивний, метод проблемного викладу, частково-пошуковий і дослідницький), за способами взаємодії вчителя й учнів на уроці. Остання класифікація видається найбільш прийнятною стосовно навчання рідної мови.

В ієрархії методів навчання чільне місце С.Х.Чавдаров відводить розповіді. Його настанови щодо розповіді вчителя як методу навчання української мови лягли в основу висвітлення питання в курсах методики (Є.М.Дмитровський, І.С.Олійник і ін.) та методичних посібниках (В.Я.Мельничайко, М.І.Пентилуок, Л.П.Рожило); методом розповіді широко користуються вчителі-словесники.

За час, що минув після виходу праць С.Х.Чавдарова, у яких розглядався метод бесіди, українська лінгводидактика в питанні розробки означеного методу пішла вперед. Дисертаційне дослідження С.П.Лукач «Підвищення ефективності методу бесіди на уроках мови» (1985 р.) визначає місце бесіди серед інших методів навчання, види бесіди (евристична, повторювальна, закріплювальна) та методику їх проведення. Окремі питання методики бесіди з української мови висвітлено в працях інших науковців (Є.М.Дмитровський, О.М.Біляєв, Л.П.Рожило). Однак ефективне застосування евристичної бесіди все ще залишається вузьким місцем у роботі вчителя-словесника.

Універсалізація методу спостереження над мовою у 20-х роках призвела до практичної відмови від інших методів. Надуживання цим методом спричинилося до його дискредитації. С.Х.Чавдаров був прихильником активного спостереження учнів над явищами і фактами мови з опорою на граматику і правопис, а не лише на «своє» мовлення.

Значний внесок у дослідження методу спостереження над мовою зробив В.О.Сухомлинський, який ґрунтовно і багато в чому по-новому визначив роль і місце спостережень у навчанні мови.

Сучасні лінгводидакти Л.П.Рожило, О.М.Шпортенко, В.Я.Теклюк розвинули й удосконалили метод спостереження над мовою. В результаті спостереження набуло чинності і владно входить у шкільну практику.

Сказане С.Х.Чавдаровим про роботу з підручником на уроках мови потребувало поглиблення. У сучасній школі цьому методу приділяється велика увага, хоч за браком спеціальних досліджень учителі не дістають потрібної наукової допомоги. Тому ефективне використання підручника залишається слабким місцем у навчанні української мови.

С.Х.Чавдаров започаткував розробку системи навчання різних аспектів мови, зокрема фонетики, граматики, орфографії, розвитку усного та писемного мовлення.

Подальший розвиток теорії і практики навчання граматики в загальноосвітній школі вніс ряд істотних доповнень та методичних рекомендацій щодо змісту, форм і методів роботи. Йдеться про публікації учнів та послідовників ученого В.І.Масальського, М.К.Тищенко, А.П.Медушевського.

Думки С.Х.Чавдарова з питань навчання правопису співзвучні сучасним поглядам методистів та вчителів-практиків на орфографію та способи її вивчення в школі. Їх розвинуто і конкретизовано в працях М.О.Пучковського «Про психологію правописних навичок» (1941 р.), М.В.Бардаш «Навчання орфографії у восьмирічній школі» (1966 р.), Н.Г.Шкурятної «Методика вивчення орфографії» (1985 р.) та ін.

Автор перших методик мови визначає зміст і обсяг занять з фонетики. Слід, однак, відмітити, з одного боку, деяку обмеженість фонетичних відомостей, що пропонуються учням, а з другого — перевантаження розділу фонетичною термінологією, яка не прийнята в сучасній школі.

В останні десятиріччя видано роботи з методики формування в учнів орфоепічних навичок: М.С.Вашуленка «Орфоепія і орфографія в 1—3 класах» (1981 р.), М.П.Миронюк «Орфоепія в 4—8 класах» (1986 р.). Отже, певною мірою заповнено прогалину, що існувала в методиці навчання української мови в початковій і середній школі.

Багато методичних положень сформульовано С.Х.Чавдаровим щодо розвитку зв'язного мовлення учнів, висвітлено зміст, спрямування, форми і методи роботи над словом.

Здобутки мовознавства, соціо- і психолінгвістики та лінгводидактики ознаменували подальший поступ методики української мови в галузі розвитку мовлення. За чинною програмою робота над розвитком мовлення учнів включає збагачення словника, засвоєння норм літературної мови, формування умінь і навичок зв'язного мовлення. Згідно з теорією мовленнєвої діяльності (О.О. Леонтьєв) учні знайомляться із стилями (розмовний, художній, публіцистичний, науковий, діловий) та типами мовлення (розповідь, опис, роздум), вчать скласти тексти різних стилів і типів.

Проблемі розвитку мовлення школярів присвячено численні наукові дослідження, серед яких найбільш відомі І.О.Синиці «Психологія усного мовлення учнів 4—8 класів» (1974 р.), «Психологія писемної мови учнів 5—8 класів» (1965 р.), М.Г.Стельмаховича «Розвиток усного мовлення на уроках української мови в 4—8 класах» (1981 р.), Н.Я.Грипас «Робота над текстом на уроках мови в 4—6 класах» (1988 р.), М.І.Пентилюк «Культура мови і стилістика» (1994 р.).

Звичайно, діяльність ученого маємо оцінювати не стільки з погляду того, як розроблені ним теоретичні положення, висновки і практичні рекомендації узгоджуються з їх сучасним розумінням, скільки з урахуванням усього нового, що зробив він порівняно із своїми попередниками і сучасниками, та як його новації впроваджені в практику.

У висновках викладено основні результати дослідження. Відзначається, зокрема, творчий внесок С.Х.Чавдарова в розробку принципів, змісту, форм та методів навчання рідної мови. Серед них витримали випробування часом і широко застосовуються в сучасній школі принципи свідомості, наступності, систематичності, науковості, врахування вікових особливостей (тобто доступності навчання) та ін.

С.Х.Чавдаров був автором перших стабільних програм і підручників української мови для початкової школи. За його підручниками впродовж сорока років, починаючи з 1934 року, вчилася багато поколінь учнів.

Відводячи велику роль у навчанні мови граматиці, С.Х.Чавдаров послідовно обстоював зв'язок її з формуванням правописних навичок, збагаченням словника та розвитком усного і писемного мовлення учнів.

Він перший з українських методистів визначив основні типи уроків української мови в середній школі, їх структуру та способи проведення. Крім уроку як основної форми навчання, С.Х.Чавдаров дослідив різні види позакласної роботи з мови.

Запропонована С.Х.Чавдаровим класифікація методів навчання — словесні, наочні, практичні — підтримується багатьма сучасними методистами. Теоретичні настанови вченого великою мірою вплинули на вдосконалення практики шкільного навчання рідної мови.

С.Х.Чавдаров уперше в методиці української мови розробив струнку систему навчання граматики, правопису та розвитку мовлення учнів, що в основних своїх рисах збереглася до наших днів. Витримали випробування часом його настанови щодо органічного зв'язку в навчанні схожих за структурою української і російської мов.

Не втратили свого значення положення та рекомендації про підвищення культури мовлення і грамотності в школі. Цінними залишаються поради С.Х.Чавдарова з питань вивчення причин орфографічних і пунктуаційних помилок учнів, їх класифікації, роботи над попередженням та виправленням.

Значне місце у методичній системі С.Х.Чавдарова посідають історичні відомості з мови. Його вимоги історизму в навчанні рідної мови тривалий час знаходили широке застосування в шкільній практиці, проте у зв'язку з посиленням комунікативної спрямованості в навчанні мови кількість історичних коментарів було обмежено, хоча в ліцеях, гімназіях гуманітарного профілю рекомендації вченого використовуються досить широко.

Сьогодні українська лінгводидактика, спираючись на новітні досягнення мовознавства, педагогіки і психології та результати експериментальних досліджень, зробила крок уперед в оновленні змісту та модернізації форм і методів навчання мови в школі. Проте своїм внеском

у теорію і практику навчання мови С.Х.Чавдаров започаткував становлення і розвиток методики української мови як науки.

Основні положення дисертаційного дослідження відображено в таких публікаціях автора:

1. С.Х.Чавдаров і лінгводидактика // Початкова школа. — 1997. — № 2. — С. 51 - 53.

2. З увагою до спадщини С.Х.Чавдарова [Про внесок ученого в теорію і практику навчання української мови] // Формування національної самосвідомості студентів вищих навчальних закладів та учнів загальноосвітніх шкіл: Збірник наукових праць. — К. — Кривий Ріг: Козаки, 1996. — С.114—118.

3. С.Х.Чавдаров у діалозі з сучасністю // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої проблемі гуманізації навчально-виховного процесу в педагогічній теорії та практиці української школи. — 28—29 березня. — Кривий Ріг, 1996. — С.23—24.

4. Мовленнєвий розвиток учнів під час вивчення займенника в гімназійних класах // Шляхи забезпечення міцності і дієвості знань школярів: Посібник для вчителя. — К., 1993. — С.25—29.

5. Закріплення й удосконалення орфографічних навичок учнів 10—11 класів на уроках української мови // Проблеми вдосконалення навчального процесу у вищій та середній школі. — Кривий Ріг, 1993. — С.49—55 (у співавторстві).

Bakum Z.P. S.Kh.Chavdarov's linguodidactic heritage.

The dissertation for Candidate's degree in pedagogics, speciality 13.00.02 — methods of teaching Ukrainian language. The Institute of Pedagogics of the Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, 1996.

The submitted work is a historic and methodological research into the scientific heritage of a prominent pedagogue and methodologist having contributed heavily to formation and development of methodology of teaching the ukrainian language as a branch of science.

The thesis deals with questions of how S.Kh.Chavdarov's linguodidactic views were shaping, how the scientist worked out principles, content, forms and methods of teaching Ukrainian in primary and secondary school. The

problems of introduction of his methodological ideas, conclusions and recommendations in practice are also scrutinized.

Special attention is paid to the questions of updating forms and methods of teaching native language which were devised by S.Kh.Chavdarov in modern linguodidactics.

Бакум З.П. Лингводидактическое наследие С.Х.Чавдарова.

Диссертация (рукопись) на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.02 - методика обучения украинскому языку. Институт педагогики АПН Украины, Киев, 1996.

Работа является историко-методическим исследованием научного наследия выдающегося педагога и методиста, внесшего большой вклад в становление и развитие методики украинского языка как науки. В диссертации освещены вопросы формирования лингводидактических взглядов ученого, разработки им принципов, содержания, форм и методов обучения украинскому языку в начальной и средней школе, внедрение его методических идей, выводов и рекомендаций в практику. Особое место занимает вопрос о модернизации разработанных форм и методов обучения родному языку в современной лингводидактике.

Ключові слова: лінгводидактична спадщина, внесок у науку, модернізація форм і методів навчання, історико-методичне дослідження.

Збакум

Підписано до друку 28.12.96р. Формат 60х84/16.
Ум. друк. арк. 1,0. Обл.-вид. арк. 1,0.
Тираж 100. Зам. 152.

Відділ оперативної поліграфії
Центру Міжнародної освіти
227-12-75, 227-37-86

288501

A 36.734

AB 36.734